เกิดมีพร้อมบริบูรณ์ แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า กับทั้งสมเด็จพระบรมราชเทวี พระราชโอรสพระราชธิดา และพระบรมราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทราชบริพารทั้งปวง ซึ่งทรงอภิบาลบำรุงสยามรัฐมหาชนบทนี้

เต จ รฏฺฐญฺจ รกฺขนฺตุ สฺยามรฏฺฐิกเทวตา
สฺยามานํ รฏฺฐปาลีหิ ธมฺมามิเสหิ ปูชิตา

ขอเทพเจ้าทั้งหลาย ผู้สิงสถิตในสยามรัฐนี้ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบูชาด้วยธรรมพลีอามิษพลีเนื่องนิจ จงตั้งไมตรีจิตต์อภิบาลรักษา สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า กับทั้งรัฐมณฑล ทั่วจังหวัดพระราชอาณาเขตต์ให้สถาพรพ้นสรรพอันตราย

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทํ ผลํ
เอตสฺมึ รตนตฺตยสฺมึ สมฺปสาทนเจตโส

ขอผลของจิตต์ที่เลื่อมใสในพระรัตนตรัยนั้น จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ ตามพระบรมราชประสงค์ทุกประการ

พระรัฐประศาสนนัย ปัจฉิมภาค

เทศนาพิเศษ

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ในการพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก

ร.ศ. ๑๒๗

นมตฺถุ สุคตสฺส

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ
เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารีติ ฯ

บัดนี้จะรับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา พรรณนารัฐประศาสนนัยปัจฉิมภาค ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี โดยสมควรแก่ราชอารัมภกิจ ด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ปกครองสยามรัฐมณฑลยืนมาโดยสวัสดิได้ ๔๐ ปีบริบูรณ์ มีรัชสมัย

ยาวกว่าของพระมหากษัตริย์เจ้าทุกพระองค์ ผู้ดำรงพระราชอาณาจักรนี้มา ทั้งในกรุงทวาราวดีและในกรุงรัตนโกสินทร์ จัดว่าเป็นมหามงคลสมัยสำคัญของแผ่นดิน ยากที่จะมี เป็นโอกาสที่ทรงพระคำนึงถึงสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสด็จล่วงลับไปแล้วนั้น เมื่อศกหลังได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล อุทิศกัลป-นาผลถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ครั้งกรุงทวาราวดีและครั้งกรุงธนบุรีคราวหนึ่งแล้ว ในครั้งนี้ได้ทรงบำเพ็ญทักษิณานุประทานถวายฉลองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระบรมบุรพบุรุษสี่พระองค์ ซึ่งได้ดำรงกรุงรัตนโกสินทร์นี้อีกคราวหนึ่ง เป็นบุรพกิจเสร็จแล้ว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเพื่อเป็นสิริมงคลแก่แผ่นดินอีกแผนกหนึ่ง ทรงบริจาคไทยธรรมมีส่วนเท่าจำนวนปีรัชกาลทุกคราวมา ทั้งพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลวาระหลัง แด่อารักษเทวดา วัตถุเทวดา ผู้อภิบาลรักษาพระองค์และรัฐมณฑล เป็นเทวพลีปัจจุปการกิจ ข้อนี้ต้องตามประ-เพณีของบัณฑิตผู้ปฏิบัติถือประโยชน์แห่งโภคทรัพย์ และได้ความอิ่มใจเป็นผล ดังแสดงไว้ในนิคมคาถาแห่งอาทิยสูตรว่า ภุตตา โภคา ภตา ภจฺจา วิติณฺณา อาปทาสุ เม เป็นต้น ความว่า นรชนผู้ระลึกอยู่ได้ว่า สมบัติตนก็ได้บริโภคแล้ว

มุทคลคอรเลี้ยงตนก็ได้เลี้ยงแล้ว อันตรายตนก็ได้ข้ามล่วงมาแล้ว ทักษิณามีผลในเบื้องสูงตนก็ได้บริจจาคแล้ว พลีทั้งห้าตนก็ได้ทำแล้ว ท่านผู้มีศีลสำรวมเป็นพรหมจารีตนก็ได้บำรุงแล้ว บัณฑิตผู้อยู่ครองฆราวาส จะพึงปรารถนาโภคทรัพย์เพื่อประโยชน์ใด ประโยชน์นั้นตนก็ได้บรรลุมาแล้วโดยลำดับ กิจการอันจะไม่ให้ต้องเดือดร้อนในภายหลัง ตนก็ได้ทำไว้แล้วดังนี้ ก็คือนรชนผู้ตั้งอยู่ในอริยธรรม บำเพ็ญกิจทั้งปวงนั้นบริบูรณ์ อิเธว นํ ปสํสนฺติ ผู้นั้นทรงชีพอยู่ในโลกนี้ก็มีคนสรรเสริญ เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ ครั้นละภพไปแล้วก็จะอภิรมอยู่ในเทวโลก บัณฑิตย่อมปฏิบัติถือประโยชน์แห่งโภคสมบัติ โดยนัยอันสมเด็จพระโลกนาถเจ้าได้ตรัสไว้ด้วยประการฉะนี้

บัดนี้จะรับพระราชทานพรรณนาอนุปุพพิกถาแห่งสยามรัฐมณฑลสืบอนุสนธิ ดำเนินความแต่ยุคกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยาบรมราชธานีนี้ ตั้งพระบรมราชวงศ์จักรีนี้มา ในส่วนอดีตภาคหนึ่ง ในส่วนปัจจุบันภาคหนึ่ง เมื่อทรงพระวิจารณ์ถึงในส่วนที่เป็นอดีต ก็จะทรงได้พระประสาทะในสมเด็จพระบรมบุรพบุรุษทุกพระองค์ ที่ได้ทรงปกครองแผ่น

ดินต่อกันมา ต้องทรงราชภาระด้วยพระวิริยะ พระสติ พระปัญญา สักเพียงไร มิได้ทรงรำพึงถึงพระชนมชีพและทุกข์ยากส่วนพระองค์ มีพระราชประสงค์ แต่จะให้ประชาชนอยู่เย็นเป็นสุขเป็นเบื้องหน้า ก็จะเพิ่มพูนพระกตัญญุตา ทรงระลึกถึงพระเดชพระคุณเจริญขึ้นแล้ว และทรงบำเพ็ญพระราชจรรยาส่วนรัฐาภิบาลโนบายให้ไพบูลย์ เป็นส่วนพระกตเวทิตาฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมบุรพบุรุษเจ้านั้น เป็นอันได้ทรงสักการบูชาพระองค์ ด้วยปฏิบัติบูชาเป็นอย่างประเสริฐสุดเช่นกันกับพระภิกษุพุทธชิโนรส มาปรารภสมเด็จพระสุคตผู้พระศาสดาที่ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยอาการอันยากเข็ญ ตั้งต้นแต่ทรงบำเพ็ญพระบารมีมา จนถึงละสุขสมบัติเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ บำเพ็ญทุกกรกิริยาเป็นช้านาน ครั้นได้ตรัสแล้ว ก็ยังทรงทรมานพระกายเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ ประดิษฐานพระศาสนาให้วัฒนาถาวรสืบมา ครั้นปรารภพระศาสนาที่จะพบได้ด้วยยากฉะนี้แล้ว ก็ยิ่งมีใจบำเพ็ญศาสนปฏิบัติไม่ย่อหย่อน จัดว่าเป็นกตัญญูกตเวที รู้จักพระคุณและฉลองพระคุณพระศาสดา สมควรกันแก่พระองค์ผู้เป็นบุรพการี ความคำนึงโดยโยนิโสมนสิการ มีประโยชน์ในอันพะยุง

จิตต์ให้อาจหาญในกรณียกิจฉะนี้

ในส่วนอดีตภาคนั้น สมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าในพระบรมราชวงศ์นี้ ได้ทรงดำรงแผ่นดินสืบกันมาสี่พระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นประถมบรมกษัตริย์ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก เมื่อปีขาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ทรงดำรงแผ่นดิน ๒๘ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นที่สอง เสด็จดำรงราไชศวรรย์ เมื่อปีมะเส็งเอกศกจุลศักราช ๑๑๗๑ มีกำหนดรัชกาล ๑๖ ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงพิภพ เมื่อปีวอกฉศกจุลศักราช ๑๑๘๖ ทรงสถิตอยู่ในราชสมบัติ ๒๗ ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงราชมไห-ศวรรยาธิปัตย์ เมื่อปีกุนตรีศกจุลศักราช ๑๒๑๓ ทรงปกครองพระราชอาณาจักร ๑๘ ปี ในระหว่างนี้ถดปีที่เหลื่อมกันลงคงได้ ๘๖ ปี

ประพฤติเหตุในระหว่างนี้ ครั้งรัชกาลที่หนึ่งพอได้เสด็จผ่านพิภพ ทรงพระปรารภถึงเมือง คือที่มั่นมีเครื่องล้อมแห่งกรุงธนบุรีอันตั้งอยู่ฝั่งฟากตะวันตก ว่าไม่เหมาะ เพราะตั้งอยู่ณท้องคุ้งถูกน้ำเซาะเป็นนิจ ทั้งพระราชวังก็ตั้งอยู่ชิดพระอาราม

ถึงสองข้างหามีทางที่จะขยายได้สะดวกไม่ จึ่งตรัสให้ตั้งเมือง และพระราชวังขึ้นใหม่ ณฝั่งฟากตะวันออกนั้นแล้ว ทรงเปลี่ยนนามกรุงธนบุรีว่า กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา ฯลฯ ด้วยถือนิมิตต์ว่า เป็นพระบรมราชธานีที่สถิตแห่งพระมหามณีรัตนปฏิมาอันเป็นสิริสำหรับพระบารมี

เมื่อครั้งกรุงธนบุรี แม้จะได้ทรงปราบปรามพะม่าข้าศึกให้ปราชัยพ่ายแพ้มาเป็นหลายครั้ง พะม่าก็ยังพยายามจะทำศึกกับกรุงสยามเสมอมา พอเป็นที่ถกรู้ว่ากองทัพเข้ามาเหยียบพระราชอาณาเขตต์ในทิศนั้น ๆ ในรัชกาลที่หนึ่งจึ่งมีการรณรงค์มาก ทั้งส่วนป้องกันทั้งส่วนปราบปราม ได้ทำสงครามใหญ่ ๆ มีชัยแก่พะม่าเป็นหลายครั้ง นอกจากนั้นยังแต่งกองทัพไปเอาเมืองลาวเมืองทะวายอันขึ้นแก่พะม่าบ้าง เมืองแขกมะลายูบ้าง เมืองญวนบ้าง สำเร็จก็มี ไม่สำเร็จก็มี เป็นทางแผ่พระเดชานุภาพให้เป็นที่เกรงขามแห่งเมืองใกล้เคียง เป็นพระราโชบายป้องกันรัฐมณฑลอีกชั้นหนึ่ง ครั้งนั้นพระราชอาณาเขตต์แผ่ออกไปกว้างขวาง ในทางเหนือตลอดนครเชียงใหม่ นครหลวงพระบาง นครเวียงจันทน์ เคยขึ้นไปถึงเมืองเชียงรุ้ง เมืองเชียงตุง และหัวเมืองลาวฟากแม่น้ำโขงแดนพะม่าก็มี ฝ่าย

ตะวันออกสิ้นเขตต์เมืองเขมรกระทั่งแดนญวน หนตะวันตกเคยจดเขตต์เมืองมอญ ข้างใต้ในมะลายูประเทศจนจบเขตต์เมืองไทร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงกำจัดศัตรูให้ราบคาบ ตั้งพระราชอาณาจักรให้มั่นคง ประชาราษฎรได้ตั้งถิ่นฐานลงเป็นภูมิลำเนาโดยสวัสดิ์ จัดว่าเป็นบุรพการีมีพระเดชพระคุณแก่ชนชาติสยามทั่วไป พระองค์เป็นจอมโยธีผู้มีชัยในสงคราม ไม่ฉะเพาะได้ปราบปรามข้าศึกภายนอกฝ่ายเดียว พระองค์ทรงตั้งอยู่ในอำนาจแห่งเหตุ ควรจะทรงประพฤติโดยสถานใดก็ทรงโดยสถานนั้น ไม่ถือเอาแต่พระทัยเป็นประมาณ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสสรรเสริญท่านผู้ทรงคุณเช่นนั้นไว้ว่า

โย สหสฺสํ สหสฺเสน สงฺคาเม มานุเส ชิเน
เอกญฺจ เชยฺยมตฺตานํ ส เว สงฺคามชุตฺตโม

ชนใดจะพึงชำนะหมู่มนุษย์ในสงครามได้ตั้งล้าน ก็ทำเนา ต้องชำนะตนด้วยอีกคนหนึ่ง ชนนั้นจึงจะชื่อว่าเป็นจอมโยธีผู้ชำนะในสงคราม ดังนี้

ในรัชชกาลที่สอง หาได้มีศึกขับขันไม่ เพราะในเวลานั้นพะม่ากำลังสาละวนอยู่ด้วยความหยุกหยิก อันเกิดขึ้นกับอังกฤษ

ผู้มีอำนาจอยู่ในประเทศอินเดีย ด้วยเรื่องย่ำเขตต์แดนบ้าง ด้วยเรื่องอื่นอีกบ้าง ในที่สุดก็ได้ทำสงครามกันเป็นคราว ๆ มา พะม่าปราชัยเสียเมืองขึ้นหนเหนือบ้าง ทางชายทะเลบ้าง แก่อังกฤษขาดกำลังลงไปทุกที จนไม่สามารถจะทำศึกกับเมืองใกล้ได้อีก ยุทธสงครามในระหว่างกรุงสยามกับพะม่าก็สงบกันมา ฝ่ายข้างญวน เมื่อครั้งรัชชกาลที่หนึ่ง พระเจ้ายาลองแต่ครั้งยังเป็นองเชียงสือ ได้เคยเข้ามาพึ่งพระบารมี จึงมีความนับถืออ่อนน้อมเป็นฉันผู้ใหญ่ ครั้นล่วงรัชชสมัยนั้นแล้ว ทั้งฝ่ายโน้นก็เปลี่ยนตัวไป ญวนเข้าเป็นเจ้าการเมืองเขมร ไมตรีกับกรุงสยามก็ห่างกันไปทุกที ครั้นถึงรัชชกาลที่สาม อนุเจ้าเวียงจันทน์เป็นกบฏยกจู่เข้ามากวาดต้อนครอบครัวในเมืองสระบุรีและเมืองนครราชสีมา ถ้าเป็นท่วงทีก็จะตีให้ถึงกรุง แต่พ่ายแพ้พระเดชานุภาพ ในที่สุดก็จับตัวได้ และในคราวที่อนุเป็นกบฏนั้น ญวนพลอยเข้ามาเกี่ยวข้องช่วยป้องกันอนุให้เป็นที่ขัดขวาง ข้อนี้เป็นเหตุหมองหมางแห่งพระราชไมตรีหนักขึ้นโดยลำดับ สมทบกับเรื่องเข้าเป็นเจ้าการในเมืองเขมร ทำให้เกิดสงครามขึ้นในระหว่างกรุงสยามกับญวนยืดยาวมาในรัชชกาลนั้น ผลของสงครามก็เพียงกันเมืองเขมรให้ห่างออกจากญวน

ได้และเข้าฝักใฝ่อยู่กับข้างนี้ แต่ก็ยังต้องภักดีแก่ญวนเหมือนกัน การศึกนอกจากนี้ไม่ขับขัน เป็นแต่รบตามเขตต์แดนบ้าง ปราบกบฏบ้าง ปราบจลาจลบ้าง

ฝ่ายความสัมพันธ์ของกรุงสยามกับต่างประเทศ ในเวลาแรกตั้งอาณาจักรใหม่ ประเทศที่อยู่ใกล้ก็มักเป็นปฏิปักษ์แก่กัน ไม่ฉะนั้นก็ตกอยู่ในอำนาจของฝ่ายหนึ่ง จึ่งมีน้อยไม่กว้างขวางครั้งรัชชกาลที่สองมีความไปมาถึงกันกับต่างเมือง เพียงจีน ญวน อังกฤษที่อินเดีย โปรตุเกสที่เมืองมาเกา และวิลันดาที่เกาะชะวา ในรัชชกาลที่สาม อังกฤษได้บ้านเมืองในแถบนี้ไว้ในปกครอง มีอาณาเขตต์ติดต่อกับของกรุงสยามในทิศตะวันตกบ้าง ในทิศใต้บ้าง ฝ่ายอเมริกาก็มีผลประโยชน์อยู่ในทางนี้ ต่างพวกก็ประสงค์จะทำไมตรีกับกรุงสยาม อันความไมตรีมีหนังสือสัญญากำหนดอำนาจ ย่อมไม่เป็นที่พอใจแห่งเจ้าของถิ่นทั่วกันไป ไม่มีใครปรารถนาจะทำด้วย และการแต่งทูตไปนั้น ของชาติที่มีอาณาเขตต์อยู่ในทิศนี้ ก็หาได้มีไปจากเมืองหลวงไม่ เป็นแต่ผู้ครองเมืองในฝ่ายนี้แต่งไปตามลำพัง และการตั้งทูตเล่าก็ไม่ได้กลั่นหาคนมีอัชฌาลัย จัดส่งไปแต่คนพอดีพอร้าย ฝ่ายข้างเจ้าของถิ่นก็ไม่ค่อยมีใครเข้าใจในธรรมเนียม

ของฝรั่งที่จะรู้จักหยั่งการณ์ให้ตลอดไป การทำไมตรีจึ่งไม่ค่อยสมปรารถนากลับเป็นสาเหตุวิวาทและรบกัน มีเมืองพะม่าและเมืองญวนเป็นอุทาหรณ์ กลายเป็นเหตุให้นครนั้น ๆ ระอาใจ และการที่อังกฤษกับอเมริกาแต่งทูตเข้ามาขอทำไมตรี มีสัญญากับกรุงสยามในคราวนั้น ทูตรู้จักผ่อนผันได้ตกลงทำกันก็มี ทูตหุนหันมิได้ทำกันก็มี กาลล่วงมาถึงรัชชกาลที่สี่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงราชมไหศวรรย์ ทรงพระราชดำริเห็นราชการต่างประเทศเป็นสำคัญกว่าอย่างอื่น เพราะชาติฝรั่งมีอำนาจในแผ่นดินแถบนี้มากขึ้นทุกที ทั้งในเวลานั้นอังกฤษก็มีเขตต์แดนติดต่อกับรัชชสีมาเข้ามาแล้ว กำลังภายนอกนี้เป็นเหตุเปลี่ยนแปลงความเป็นไปของพระราชอาณาจักรนี้ สงครามที่เคยมีกับพะม่าบ้างกับญวนบ้างก็เป็นอันสงบ พลรบพาหนะนาวาสาตราวุธยุทธภัณฑ์ อันเป็นกำลังทำศึกก็เป็นของล่วงสมัย ความเข้าใจในอุบายดำเนินราชการรักษาบ้านเมืองตามที่เคยก็กลับเป็นเลื่อยล้า เมื่อรวบกล่าวก็เท่ากับแปลงอาณาจักรใหม่ พระองค์เสด็จเถลิงราไชศวรรย์เหมาะแก่เวลาราวกับชาตาของพระราชอาณาจักรหากบันดาลให้เป็นไปเมื่อครั้งยังทรงผนวชพระองค์ได้ทรงศึกษาในปรสมัย เข้าพระทัย

ภาษาอังกฤษและธรรมเนียมต่างประเทศ อาจหยั่งเห็นเหตุการณ์ไปไกล พระองค์ได้ตั้งพระราชหฤทัยจะรักษาความสัมพันธ์กับนานาประเทศเป็นเบื้องหน้า ทรงรับทำไมตรีมีหนังสือสัญญากับชาติฝรั่ง คือ อังกฤษ อเมริกัน ฝรั่งเศส เดนมารคเฮนซีเอติกรีปับลิก โปรตุเกส วิลันดา ปรุสเซียในนามแห่งเยอรมันฝ่ายเหนือยี่สิบแปดนคร สวีเดน และนอรเว เบลเยี่ยม อิตาลี รวมสิบสองราย และสัญญาครั้งนั้นได้ทำในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินและประธานาธิบดี ผู้ครองของประเทศนั้นๆ เอง เป็นความเสมอหน้า

และผลแห่งการทำสัญญานั้น ที่เป็นประโยชน์ฝ่ายกรุงสยามก็คือพระราชอาณาจักรสงบราบคาบ ไม่เสียบ้านเมืองที่เป็นขอบขัณฑ์ในเวลาที่เมืองใกล้เคียงกันต้องเสียยับเยินจนถึงสิ้นอำนาจ อนึ่งแต่ก่อนกรุงสยามได้รับความยกย่องฉะเพาะของชาติจีนเท่านั้น ในบัดนี้ยิ่งมีเกียรติยศได้รับความยกย่องของผู้ปกครองประเทศทั้งหลายทั่วกันไป และเมื่อมีการค้าขายถ่ายเทกับต่างประเทศแพร่หลายออกไป ความไพบูลย์ของบ้านเมืองก็ค่อยมีขึ้นโดยลำดับ พระราชทรัพย์ที่เก็บได้ทางภาษีอากรก็ค่อยทวีขึ้น และเมื่อประชาชนได้คบหากับต่างประเทศก็ได้ความคิด

กว้างขวางออกไป ในข้างเสียประโยชน์ก็คือสัญญานั้นย่อมกำหนดอำนาจไม่มีความสิทธิ์ขาดเหมือนแต่ก่อนมา เช่นต้องอนุญาตให้ใช้ธรรมเนียมวิสุงสีมา คือชาตินั้น ๆ อาจปกครองคนของตนได้แผนกหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณา และผลที่เนื่องมาแต่ข้อนี้ คือจะจัดการอะไรที่เกี่ยวถึงคนในบังคับต่างประเทศจำจะต้องแสวงหาอนุมัติของชาติที่มีไมตรี ความได้ประโยชน์ความเสียประโยชน์มีเช่นนี้เป็นอาทิ เป็นผลของสัญญา

สมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้านั้น ทรงพระปัญญาอันลึกซึ้งกว้างใหญ่ สามารถสอดส่องเห็นเหตุการณ์ไกลประจักษ์ ทรงดำเนินพระราโชบายรักษาพระราชอาณาจักรให้เกษมสถาพรในคราวที่นครอื่น ๆ อันอยู่ใกล้เคียงถึงหายนะย่อยยับลงตามกันแม้นด้วยความแห่งพระคาถาประพันธ์พุทธภาษิตว่า

ปมาทํ อปฺปมาเทน ยทา นุทติ ปณฺฑิโต
ปญฺญาปาสาทมารุยฺห อโสโก โสกินึ ปชํ
ปพฺพตฏฺโฐว ภุมฺมฏฺเฐ ธีโร พาเล อเวกฺขติ

ความว่า เมื่อใดบัณฑิตบรรเทาความประมาทเสียได้ด้วยความไม่ประมาท เมื่อนั้นก้าวขึ้นสู่ปัญญาอย่างสูง ควรเปรียบด้วยขึ้นปราสาทแล้ว หามีโศกไม่ ก็จะได้แลเห็นประชาชนผู้

มีความรันทด ปราชญ์ย่อมเล็งเห็นชนผู้เขลา เหมือนผู้ยืนอยู่ยอดบรรพตแลเห็นผู้ยืนอยู่ณภูมิภาคถนัดฉะนั้น

ปญฺญา ชีวิชีวิตมาหุ เสฏฺฐํ

ปราชญ์ทั้งหลายได้กล่าวสรรเสริญชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่าประเสริฐสุด เพราะยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่มนุษยนิกรทั่วไปเช่นนี้

แต่ก่อนกรุงสยามมีการไปมากับนานาประเทศก็เพียงในแถบใกล้ๆ แต่ในรัชกาลนี้ ได้ทรงแต่งราชทูตไทยออกไปถึงกรุงอังกฤษและกรุงฝรั่งเศส เพื่อเจริญทางพระราชไมตรีบ้าง เพื่อเจรจาบ้าง แผ่พระเกียรติกว้างขวางออกไปยิ่งกว่าที่เคยมีมาในหนหลัง

ส่วนการภายในพระราชอาณาจักร ครั้งรัชกาลที่หนึ่งได้ทรงตั้งพระนครและพระราชวังขึ้นใหม่ณฝั่งฟากตะวันออกแห่งแม่น้ำเจ้าพระยา ทรงสถาปนาพระราชอิสสริยยศพระราชวงศานุวงศ์ตามพระราชประเพณี ตั้งพระบรมราชวงศ์ใหม่ ทรงตั้งแต่งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยโดยลำดับกัน ทรงสร้างสรรพเครื่องราชูปโภคเครื่องประดับพระราชอิสสริยยศ สั่งสมสาตราวุธยุทธภัณฑ์สะเบียงอาหาร รวบรวมรี้พลบรรนปรือช้างม้าพาหนะ

เรือรบเรือไล่ไว้พร้อม ขุดคูสร้างป้อมก่อกำแพงตกแต่งพระนครให้เป็นที่มั่น หัวเมืองชั้นในและหัวเมืองประเทศราชก็เอาเป็นพระราชธุระทั่วถึง อนึ่งได้ทรงเลือกสรรเสวกามาตย์ผู้มีปรีชา ให้ชำระพระราชกฤษฎีกาอันโบราณกษัตริย์ทรงบัญญัติไว้ให้ถูกถ้วนบริบูรณ์ ตั้งไว้เป็นหลักสำหรับพิพากษาอรรถคดี นอกจากนี้ก็ยังมีอีกเป็นอันมาก แต่รับพระราชทานพรรณนาพอเป็นเลา สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าในรัชกาลหลังๆ ก็ได้ทรงจัดการป้องกันและทำนุบำรุงพระราชอาณาจักรให้เจริญเป็นลำดับมาในวิถีอันเดียวกัน เป็นแต่แก้ไขยักย้ายให้เหมาะแก่เวลาของพระองค์

ฝ่ายพระศาสนา ความปฏิบัติของพระสงฆ์เศร้าหมองมาแต่ครั้งเสียกรุงทวาราวดีแก่พะม่า และครั้งความแปรปรวนของพระเจ้ากรุงธนบุรี ในรัชกาลที่หนึ่งทรงชำระอลัชชีเสี้ยนพระศาสนาบำรุงสงฆมณฑลให้บริสุทธิ์ ทรงเลือกหาภิกษุเถระผู้รู้พระพุทธวจนะและยั่งยืนในสัมมาปฏิบัติ ตั้งเป็นสังฆนายกเป็นคณาจารย์ มีหน้าที่บริหารสงฆ์และคณะ พระราชทานนิตยภัตรบำรุง ทรงผะดุงพระปริยัติศาสนา ประชุมพระสงฆ์เถรานุเถระผู้แตกฉานในพระพุทธวจนะ ให้ชำระพระไตรบีฎกอันพิปลาสคลาด

เคลื่อนด้วยบทพยัญชนะให้ถูกต้องเสร็จแล้ว ทรงสร้างไว้เป็นแบบฉะบับสำหรับได้จำลองกันต่อไป และจัดให้มีอาจารย์บอกปริยัติแก่ภิกษุสามเณร และมีการสอบไล่เป็นครั้งคราว ราวสามปีครั้งหนึ่งตามพระราชประเพณี วัดที่ปรักหักพังก็ได้ทรงปฏิสังขรณ์เองบ้าง ทรงชักโยงพระราชวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทให้ทำบ้าง ที่สร้างขึ้นใหม่ก็มีรวมกันเป็นอันมาก ในรัชชกาลหลัง ๆ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทุกพระองค์ ก็ได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทรงสร้างทรงปฏิสังขรณ์พระอารามมากบ้าง น้อยบ้างตามคราวนิยม พระอารามที่จัดเป็นสำคัญในยุคนี้สมควรระบุชื่อคือ วัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ วัดราชบุรณะ วัดชะนะสงคราม วัดสระเกศ วัดสุทัศนเทพวราราม วัดอรุณราชวราราม วัดราชโอรส วัดบวรนิเวศวิหาร วัดกัลยาณมิตร วัดราชประดิษฐ์ กับพระปฐมเจดีย์ในรัชชกาลที่สาม การบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามจัดว่าได้ทำทั่วไป แต่ล้วนไพโรจน์ตระการตาเป็นเครื่องประดับพระมหานคร ทั้งการสอนการเรียนพระปริยัติธรรมก็เจริญถึงที่ หนังสือศาสนาซึ่งได้แปลได้แต่งขึ้นในครั้งนั้นก็มีเป็นอันมาก อนึ่งเมื่อครั้งรัชชกาลที่สอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ

ออกทรงผนวชและทรงประพฤติพรหมจรรย์มาตลอดรัชชกาลที่สาม ในระหว่างนั้นได้ทรงเล่าเรียนแตกฉานในพระปริยัติ ทรงพระอุตสาหะสอดส่องคุ้ยเขี่ยข้อปฏิบัติขึ้นให้แพร่หลาย มีพระสงฆ์ประพฤติตามขึ้นบ้างเป็นสำนักอันหนึ่ง ครั้นถึงรัชชกาลที่สี่ได้พระราชทานเสรีภาพในอันปฏิบัติศาสนวัตรได้เต็มศรัทธา ไม่เลือกว่าศาสนาอะไรนิกายอะไร ทรงป้องกันและช่วยทำนุบำรุงทั่วไปทั้งนั้น เป็นส่วนศาสนูปถัมภ์ พระสงฆ์สำนักนี้ก็ทวีแพร่หลายจนปรากฏเป็นนิกายอันหนึ่ง เรียกว่าธรรมยุตติกนิกายสืบมาจนกาลทุกวันนี้

การค้าขายของชาวสยามกับต่างเมือง ย่อมเป็นไปตามความสัมพันธ์แคบกว้าง ตั้งแต่ครั้งบ้านเมืองยังมีการทัพศึกมา ข้าวเกลือเป็นสินค้าต้องห้ามไม่ให้บรรทุกไปค้าต่างเมือง และยังมีสินค้าผูกขาดที่บรรทุกไปจำหน่ายได้เป็นพิเศษฉะเพาะของหลวงอย่างเดียวก็มี เพราะในเวลานั้นพระราชทรัพย์ที่เก็บจากภาษีอากรยังได้น้อยไม่พอจ่ายในราชการ ต้องเอากำไรที่ได้ในทางค้าขายใช้เจือจานอุดหนุน บ้านเมืองค่อยสงบราบคาบ การค้าขายก็ค่อยเจริญขึ้นเป็นลำดับมา ครั้นถึงรัชชกาลที่สี่ พระราชทรัพย์ได้จากภาษีอากรค่อยเจริญขึ้นแล้ว ทรงเลิกสินค้าต้อง

ห้ามและสินค้าผูกขาดเสีย เปิดให้ราษฎรจำหน่ายออกไปต่างประเทศได้ทั่วกัน เป็นแต่ตั้งพิกัดเก็บภาษีขาออกในสินค้าเหล่านั้นพอประมาณ ให้ราษฎรได้มีทางประกอบการหาเลี้ยงชีพกว้างขวางออกไป และทรงอนุญาตให้นำสินค้าต่างประเทศเข้ามาขาย เลิกค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ตั้งเป็นภาษีขาเข้า เก็บตามจำนวนร้อย การค้าขายค่อยกว้างขวางออกไป ผลของการเปิดสินค้านั้นก็คือชักให้การทำนาและการหาเลี้ยงชีพในทางอื่นของราษฎรเจริญขึ้น ชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายมากขึ้น บ้านเมืองมั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นกว่าเก่า

อีกข้อหนึ่ง แต่ก่อนมา พระราชอาณาจักรแรกตั้งใหม่ ยังต้องระวังภัยรอบด้าน และนอกจากงานพระราชสงครามก็ไม่ใคร่ได้เสด็จไปข้างไหน พระเจ้าแผ่นดินกับราษฎรจึงยังห่างไกลกัน ครั้นถึงรัชกาลที่สี่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาอารีแก่ราษฎรยิ่งนัก เมื่อเวลาเสด็จข้างในกรุงก็ดี ในหัวเมืองก็ดี ทรงเปิดช่องให้ราษฎรเฝ้าได้ในที่ใกล้ ตรัสปราศรัยและพระราชทานเงินแจกด้วยพระราชหัตถ์ไม่ทรงถือ แต่นั้นความสนิทในระหว่างเจ้าแผ่นดินกับราษฎรก็ได้มีสืบมา

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทุกพระองค์ ทรงบุญญาธิการใหญ่ สามารถในพระราชกิจเหมาะแก่เวลา ทรงได้ของอันเป็นที่นิยมว่าสำหรับประดับพระบารมีเป็นศรีแห่งพระนคร ในรัชชกาลที่หนึ่ง ทรงได้พระมหามณีรัตนปฏิมากรและเศวตกิริณีสองเชือก ในรัชชกาลที่สอง ทรงได้พระพุทธบุษยรัตน์และเศวตคชสารสามเชือก เข้ากันเป็นห้าเชือกทั้งของเดิม ประชาชนถวายพระนามเฉลิมพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าช้างเผือก ตั้งแต่นั้นมาจึงได้ใช้ธงช้างเผือกสำหรับแผ่นดินสยาม ยังช้างม้าราชพาหนะ และของประหลาดอย่างอื่นที่นิยมกัน ก็มีอีกเป็นอันมากพ้นที่จะคณนา ตกว่าเป็นพระมหากษัตริย์มีบุญบารมีไม่น้อยกว่าในหนหลัง เสด็จมายังโลกนี้ เพื่อความสวัสดีของประชาชนดั่งสมเด็จพระทศพล ตรัสสรรเสริญความอุบัติของจักรพรรดิราชฉะนั้น ทรงบำเพ็ญพระราชจรรยา สร้างพระบารมีในทางปกครองพระราชอาณาจักรพิทักษ์พระศาสนา เพื่อสำเร็จเป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่มนุษยนิกายทั่วไป ต้องด้วยคำสรรเสริญในพุทธนิพนธภาษิตว่า หิโต พหุนฺน ปฏิปชฺช โภเค ท่านผู้เป็นสัตบุรุษปฏิบัติครอบครองโภคสมบัติ มีอัธยาศัยเกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก ตํ เทวตา รกฺขติ ธมฺมคุตฺตํ

เทวดาย่อมรักษาท่านผู้นั้นอันธรรมคุ้มครองแล้ว พหุสฺสุตํ สีลวตูปปนฺนํ ธมฺเม ฐิตํ น วิชหาติ กิตฺติ เกียรติคุณย่อมไม่ละท่านผู้นั้น ที่เป็นพหูสูตมีสดับมาก บริบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตร ตั้งอยู่ในธรรม

ธมฺมฏฺฐํ สีลสมฺปนฺนํ　　สจฺจวาทึ หิรีมนํ
เนกฺขํ ชมฺโพนทสฺเสว　　โก ตํ นินฺทิตุมรหติ

ใครเล่าควรจะนินทาท่านผู้นั้น ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ถึงพร้อมด้วยศีล มีปกติกล่าวคำสัจ มีหิริอยู่ในใจไร้โทษ ดุจทองชมพูนุทนิกขะหนึ่ง

เทวาปิ นํ ปสํสนฺติ　　พฺรหฺมุนาปิ ปสํสิโต

อย่าว่าแต่มนุษย์เลย แม้เทวดาแม้พรหมก็ย่อมสรรเสริญท่านผู้นั้นทั่วไป ฉะนี้

เมื่อสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระคำนึงถึงเหตุที่เป็นมาในหนหลัง ก็จะยังประสาทะให้เกิดในสมเด็จพระบุรพบุรุษซึ่งช่วยกันดำรงพระราชอาณาจักร ให้สถาพรตลอดมาในวาระของพระองค์ แต่นั้นพระประณิธานในอันจะทรงบำเพ็ญราชธรรมก็จะแรงกล้า สำเร็จเป็นพระราชกุศลขันธ์อันใหญ่

บัดนี้จะรับพระราชทานพรรณนาความในบัจจุบันภาคเป็นลำดับไป สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จเถลิงราชมไหศวรรยาธิปัตย์ในลำดับเป็นคำรบห้า ในพระบรมราชวงศ์นี้ เมื่อปีมะโรงสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๒๓๐ หรือศกรัตนโกสินทร์ ๘๗ ในคืนวัน ๕ ฯ๑๕ ๑๑ ค่ำ หรือวันที่ ๑ ตุลาคม ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรก ณ วัน ๔ ฯ๑๒ ๑๒ ค่ำ หรือวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ครั้งที่สองเมื่อปีระกาเบญจศกจุลศักราช ๑๒๓๕ หรือศกรัตนโกสินทร์ ๙๒ ณ วัน " ฯ๑๒ ๑๒ ค่ำ หรือวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน มีรัชกาลสืบมาจนบัดนี้ ได้ ๔๐ ปีบริบูรณ์ ในระหว่างนี้ได้ทรงปกครองทำนุบำรุงพระราชอาณาจักรให้มั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยรัฐสมบัติเกษมสวัสดิ์สถาพร พิทักษ์ชนนิกรข้าขอบขัณฑสีมาให้อยู่เย็นเป็นสุขนิรทุกข์นิรภัย บำบัดอันตรายภายในภายนอก ไม่ให้ได้ช่องที่จะบีฑา รักษาความสงบให้เป็นไปโดยสามารถ มีพระราชจรรยาเป็นเครื่องปรากฎพระเกียรติคุณโดยอเนกนัย เหลือวิสัยที่จะพรรณนาให้ถ้วนถี่ จะรับพระราชทานบรรยายฉะเพาะข้อที่สำคัญ พอเป็นเครื่องบำรุงพระปีติปราโมทย์โดยควรแก่สมัย เมื่อทรงพระบัจจเวกขณ์ตามไปด้วยโยนิโสมนสิการ ก็จะมีพระราชหฤทัยเบิก

บาน เกิดพระราชอุตสาหะบำเพ็ญให้ภิยโย แม้โบราณบัณฑิตก็เห็นอำนาจประโยชน์เช่นนี้ จึ่งได้เปล่งวจีเภทกราบทูลพระมหากษัตริย์เจ้า ให้ทรงพิจารณาทศพิธราชธรรมจรรยาในพระองค์ดังนี้ว่า

อิจฺเจเต กุสเล ธมฺเม ฐิเต ปสฺสาหิ อตฺตนิ

ขอพระองค์ทรงพระวิจารณกุศลธรรม ดังนั้น ๆ อันตั้งอยู่ในพระองค์เถิด

ตโต เต ชายเต ปีติ โสมนสฺสญฺจนปฺปกํ

แต่นั้นพระปีติโสมนัสจะเกิดมีแด่พระองค์ไม่น้อยเลย ดังนี้

ในรัชชกาลปัจจุบันนี้ มีราชการซับซ้อนยิ่งกว่าก่อนเป็นอันมาก อาศัยเหตุภายในบ้างอาศัยเหตุภายนอกบ้าง เมื่อสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้น มีพระชนมายุเพิ่งจะย่างเข้า ๑๖ พรรษา เมื่อต้องทำราชการแผ่นดินในเวลาเช่นนี้ ก็จะต้องหนักพระราชหฤทัยอยู่เองเป็นธรรมดา ทั้งต้องผ่าอุปสรรคนั้น ๆ อันเกิดขึ้นในระหว่าง ๆ แต่แรกมา แต่หากสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระปรีชาลึกซึ้งหยั่งเห็นเหตุการณ์หนักเบาได้แจ้งชัด ทรงพระราชดำริรอบคอบด้วยพระสติสัมปชัญญะ มีพระวิริยภาพบากบั่นไม่

ท้อแท้ ตั้งอยู่ในพระขันติมั่นคงในพระราโชบาย ก็ล่วงอุปสรรคทั้งหลายนั้นเสียได้โดยลำดับมา เสมือนดวงทิวากรซำแรกจากกลีบเมฆ ส่องแสงไพโรจน์ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่โลกฉะนั้น ในรัชชกาลปัจจุบันก็เป็นคราวสงบ การศึกจึ่งมีแต่ปราบพวกโจรฮ่ออันรบกวนปลายพระราชอาณาจักรในมณฑลอุดรบ้าง ปราบพวกโจรเงี้ยวในมณฑลพายัพบ้าง ปราบจลาจลพวกผีบุญในมณฑลอิสานบ้าง เพราะฉะนั้นราชการที่เกี่ยวกับต่างประเทศจึ่งเป็นสำคัญกว่าอย่างอื่น ทั้งในเวลานั้นอังกฤษก็ได้เมืองพะม่าเข้ามาทุกที จนทั่วทั้งประเทศมีอาณาเขตติดต่อกับรัชชสีมามากเข้า ตั้งแต่ทิศหรดีโอบขึ้นไปถึงทิศอุดร และฝรั่งเศสเล่าก็ได้เมืองญวนเมืองเขมรและเมืองตังเกี๋ยไว้ใต้อำนาจ แผ่พรมแดนมาจดตั้งแต่ทิศอาคเนย์ขึ้นไปหาทิศอุดร แม้สองชาติเป็นสัมพันธมิตรกับกรุงสยามมาแต่ก่อน หาได้เป็นศัตรูซึ่งหน้าไม่ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นจะว่าเป็นการง่ายขึ้นก็ไม่ได้ ความระวังรักษาก็ต่างกันไปข้างละทาง เมื่ออยู่ใกล้ข้าศึกก็ต้องคอยป้องกัน เมื่ออยู่ใกล้สัมพันธมิตรก็ต้องคอยรักษาน้ำใจ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงตั้งพระราชหฤทัยจะดำเนินพระราโชบาย อนุวรรตน์โดยวิถีแห่งสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้า

ทรงรักษาราชการผ่อนหนักเบา ถือเอาแต่สารประโยชน์เป็นใหญ่ ก็ทรงสามารถระงับเหตุการณ์อันเกิดขึ้นในระหว่าง ๆ อย่างสุ-ภาษิตว่าลิ้นกระทบกับฟันเสียได้ รักษามิตรภาพให้สืบต่อยั่งยืนมา ส่วนความสัมพันธ์กับนานาประเทศทั่วไป ได้ทรงทำพระราชไมตรีขึ้นใหม่ กับประเทศออสเตรียและฮังการี ประเทศรุสเซีย ประเทศญี่ปุ่น และอื่น ๆ ได้ทรงรักษาความสัมพันธ์กับประเทศที่มีไมตรีกันมาแต่ก่อนแล้วให้ยืนยงคงที่ ต่างมีราชการไปมาถึงกันมากขึ้น ต่างก็แต่งทูตให้ประจำณสำนักของกันและกัน และให้ไปมาเป็นพิเศษด้วยราชการบ้างก็มี ในครั้งนี้ได้ทรงแต่งราช-ทูตที่เป็นไทยให้ออกไปราชการ ไม่ต้องใช้คนต่างประเทศเหมือนในหนหลัง เว้นไว้แต่ราชการบางอย่าง แม้จะมีความหมองหมางกับบางประเทศ ด้วยสาเหตุต่างจะรักษาประโยชน์ของตน ต่างก็ยังหวังผลแห่งความปราณีประนอมให้ยอมตกลงกันโดยฉันไมตรี มีพระเกียรติยศแผ่กว้างขวางออกไป เมื่อมีการประชุมนานาประเทศที่ไหน ๆ ด้วยกิจอย่างหนึ่งอย่างใด ประเทศนี้ก็รับเชิญเนือง ๆ มา เป็นต้นว่าการประชุมสากลไปรษณีย์ณเมืองเบินนครหลวงแห่งประเทศสวิตเซอร์แลนด์ และการประชุมเรื่องคิดจะรักษาความสงบในระหว่างประเทศณกรุงเฮก

พระนครหลวงแห่งประเทศฮอลแลนด์ ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงรุสเซียทรงชักนำขึ้น และในรัชชกาลก่อน ๆ ยังไม่เคยมีเจ้านายต่างประเทศเสด็จเข้ามาเยือนถึงพระราชธานี หรือมีพระเจ้าแผ่นดินเสด็จถึงต่างประเทศนอกจากงานพระราชสงคราม ในรัชชกาลนี้สมเด็จพระเจ้านิคอลาสที่สองพระเจ้ากรุงรุสเซีย แต่ครั้งยังดำรงพระราชอิสสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมราชโอรสรัชชทายาท และเจ้านายพระองค์อื่นเสด็จประพาสมาทางทุรประเทศทิศบุรพา ก็ได้เสด็จเข้ามาทรงเยือน สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าถึงพระนครนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ามีพระราชอัธยาศัยเผื่อแผ่ ทรงจัดการต้อนรับสมแก่พระเกียรติยศต่างพระองค์มีวิสสาสะแก่กันสนิทสนม และสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าก็ได้เสด็จพระราชดำเนินและประพาสต่างประเทศถึงยุโรปเป็นสองคราว ทรงเยือนพระเจ้าแผ่นดินและประธานาธิบดีผู้ครองประเทศนั้น ๆ ที่เป็นราชสัมพันธมิตร ต่างก็ต้อนรับด้วยอาการอันสนิทดุจเดียวกัน ได้ทรงรับความยกย่องนับถือของประเทศนั้น ๆ เป็นพระเกียรติยศ ได้โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสรัชชทายาท และเจ้านายพระองค์อื่นเสด็จเยือนแทนพระองค์บ้างก็มี ทรงรักษาพระราชสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศให้เป็นมา

ด้วยประการฉะนี้

ส่วนการภายในพระราชอาณาจักร ความป้องกันรักษาในบัดนี้ก็ต้องทวีกำลังให้มั่นคงแข็งแรงขึ้นตามสมัย ในรัชชกาลก่อนการฝึกหัดทหารตามแบบอย่างของชาวยุโรป เพิ่งจัดขึ้นยังไม่แพร่หลาย ครั้งนี้โปรดให้ขยายการนั้นออกไป จัดวิธีเรียกคนเป็นทหารให้ทั่วถึง รวบรวมตั้งเป็นกรมทหารบกทหารเรือ ฝึกหัดให้เข้าใจยุทธวิธี และแก้ไขหน้าที่ราชการฝ่ายทหารตามแบบเก่าให้เข้าหากัน เป็นธรรมเนียมมั่นคงสำหรับแผ่นดินสืบไป ในบัดนี้โปรดให้จัดกองทหารบก ตั้งขึ้นในมณฑลหัวเมืองนั้น ๆ เกือบทั่วถึง เพื่อป้องกันข้าศึกศัตรูและพวกเหล่าร้ายซึ่งจะก่อจลาจลเบียดเบียนราษฎรให้ได้ความยากเข็ญ ตามระยะทางตั้งแต่ปากน้ำเจ้าพระยาเข้ามา ทรงสร้างป้อมพระจุลจอมเกล้าขึ้นใหม่ที่แหลมฟ้าผ่า แต่งป้อมของเดิมมอบให้เป็นหน้าที่ของกรมทหารเรือรักษา ที่หัวเมืองท่าชายทะเลก็มีกองทหารเรือตั้งประจำ ทรงสร้างเรือรบเรือลาดตระเวนขึ้นใหม่เปลี่ยนมาตามเวลาเป็นหลายลำ ใช้เดินตรวจราชการอยู่เสมอเป็นนิจ

ส่วนการบำรุง ได้ทรงพระกรุณาแก่พระราชวงศานุวงศ์

และข้าราชการพระราชทานยศศักดิ์ ทรงตั้งทั่วไปทุกตำแหน่งทุกชั้น นอกจากนั้นยังได้พระราชทานเงินเดือนเงินปีแทนเบี้ยหวัดเพิ่มมากกว่าเก่าเป็นหลายเท่า เพื่อเป็นกำลังรักษาพระอิสสริยยศและรับราชการ และผู้มีความดีความชอบ ยังได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิตในเวลาที่รับราชการไม่ได้แล้ว ยังทรงพระเมตตาตลอดไปถึงบุตรหลาน โปรดให้ได้รับความศึกษาฝึกหัดจัดส่งออกไปเรียนที่ยุโรปก็มีมาก เพื่อได้ความรู้ความสามารถจะได้รับราชการให้ได้ชื่อเสียงเชิดชูวงศ์สกุลสืบไป ส่วนราษฎรเล่าก็ได้รับพระเมตตากรุณาโดยอเนกประการ ในส่วนตุลาการโปรดให้รวมโรงศาลสำหรับพิจารณาอรรถคดี ตั้งเป็นกระทรวงยุติธรรม พระราชทานอำนาจพอแก่หน้าที่ ทรงตั้งแต่งแก้ไขดัดแปลงพระราชกำหนดกฎหมายให้ราษฎรได้รับยุติธรรมเสมอหน้า และจัดกระบวนพิจารณาให้แล้วโดยเร็วไม่เนิ่นช้าเพื่อตัดความลำบาก ทรงเห็นความทุกข์ยากของจำเลยผู้ต้องความอาชญา โปรดให้เลิกวิธีพิจารณาโดยจารีตรนครบาลเสีย ให้ใช้วิธีซักฟอกพะยานให้เป็นการชื่นตา และเลิกการลงโทษที่น่าสมเพชด้วยประการต่าง ๆ ในส่วนบำรุงการหาเลี้ยงชีพ โปรดให้ตัดถนนและขุดคลองเพิ่ม

เพิ่มขึ้นอีกมากหลาย ได้ทรงสร้างรถไฟสายนครราชสีมา สาย
เพ็ชรบุรีสำเร็จบริบูรณ์ และสายเหนือได้เปิดใช้แล้วถึงบ้าน
ดาราแขวงเมืองพิชัย สายตะวันออกถึงเมืองฉะเชิงเทรา และ
ได้พระราชทานอำนาจพิเศษแก่บริษัทได้จัดการเดินรถรางในกรุง
ในเมืองนครเขื่อนขันธ์และในแขวงพระพุทธบาท และให้จัดการ
เดินรถไฟในระหว่างกรุงเทพ ฯ กับเมืองสมุทรสงคราม และให้
จัดการเดินเรือเมล์ตามท่าหัวเมืองชายทะเล เพื่อสะดวกแก่การ
สัญจร และเปิดเผยชักโยงทำเลค้าขายให้เนื่องถึงกัน สร้าง
สายโทรเลขโทรศัพท์สำหรับส่งข่าวได้ฉับไว ตั้งกรมไปรษณีย์
ขึ้นสำหรับส่งจดหมายไปมา ทั้งในพระราชอาณาเขตต์และต่าง
ประเทศ โปรดให้กระทรวงพระคลังออกธนบัตรด้วสำคัญใช้
เป็นหลักทรัพย์ เพื่อส่งทรัพย์ไปถึงกันได้สะดวกและระวังอัน-
ตรายง่าย และทรงสอดส่องอยู่ในการเก็บภาษีอากรคอยลด
หย่อนผ่อนปรนให้ราษฎรได้รับผลในการหากิน โปรดให้จัด
การที่ดินทำแผนที่ให้แน่นอนแล้ว และออกโฉนดให้ถือเป็น
สำคัญ และจัดการหมายการทำตั๋วรูปพรรณสัตว์พาหนะที่ใช้เป็น
กำลังในการทำนาค้าขาย โปรดให้จัดกรมกองตระเวนและกรม
ตำรวจภูธรขึ้นมีหน้าที่รักษาท้องถิ่น เพื่อป้องกันอันตรายแห่ง

ชีวิตและทรัพย์สมบัติของประชาชน ในส่วนบำรุงให้เป็นพลเมืองผู้สามารถ ทรงตั้งพระราชบัญญัติผ่อนปลดทาสให้เป็นไทยให้ได้ความเป็นโสดแก่ตนโดยลำดับมา ทรงตั้งกรมศึกษามีหน้าที่จัดการเล่าเรียน ตั้งโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมือง เป็นที่ฝึกสอนบุตรหลานของราษฎร ในส่วนบริหารความผาสุกของชนนิกร ทรงตั้งเจ้าหน้าที่คอยตรวจตราป้องกันบำบัดโรคภัย ตั้งโรงพยาบาลเป็นที่รักษาไข้เจ็บ และส่งแพทย์ไปตามหัวเมืองให้ปลูกฝีและจำหน่ายยาแก้โรคต่าง ๆ ทรงตั้งกรมสุขาภิบาลมีหน้าที่ดูแลการปลูกสร้างและรักษาความสะอาดในจังหวัด และการอื่นที่เป็นนิทัศนะแห่งพระมหากรุณาก็ยังมี เช่นแจกข้าวในเวลาที่เกิดทุพภิกขภัย บางสมัยทรงพระมหากรุณาโปรดนักโทษที่ต้องเวรจำอยู่ในพันธนาคารให้พ้นโทษก็มี

แผนกปกครอง ทรงจัดตำแหน่งเสนาบดีเจ้ากระทรวงกับตั้งหน้าที่เพิ่มเติมขึ้นอีกให้พอแก่ราชการ ทั้งเก่าใหม่ในบัดนี้มีสิบตำแหน่ง มีบรรดาศักดิ์เสมอกัน ๑ กระทรวงกลาโหมว่าการทหาร แยกสาขาเป็นกรมยุทธนาธิการบัญชาการทหารบกและเป็นกรมทหารเรือ (๒) กระทรวงต่างประเทศ มีหน้าที่ปฏิบัติราชการที่เกี่ยวกับนานาประเทศ (๓) กระทรวงมหาด

ไทย ว่าการในหัวเมืองและเมืองประเทศราชฝ่ายธุรการ ตามหน้าที่ก็บำรุงความสุขสำราญ และดับทุกข์ร้อนของราษฎรพลเมือง รักษาความสงบในจังหวัด และจัดการอื่นแทนเจ้ากระทรวงบ้างก็มี เช่นในบัดนี้ยังจัดการสรรพากร การรักษาป่าไม้ และการทำเหมืองแร่เป็นต้น (๔) กระทรวงเมืองมีหน้าที่อย่างเดียวกับกระทรวงมหาดไทย แต่ว่าการฉะเพาะในกรุงเทพ ฯ และในหัวเมืองมณฑลนี้ (๕) กระทรวงวัง ว่าการในพระราชนิเวศน์ และการที่เกี่ยวกัน (๖) กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ว่าการที่เกี่ยวกับพระราชทรัพย์สำหรับราชการแผ่นดิน (๗) กระทรวงเกษตรมีหน้าที่ดูแลการนา ขุดคลองไขน้ำ รักษาโฉนดสำหรับที่ดินและการทำมาหากิน อย่างอื่นของ ราษฎร ซึ่งเกิดในท้องที่ (๘) กระทรวงยุตติธรรม มีหน้าที่รักษาพระอัยยการ จัดการศาลวินิจฉัยอรรถคดี ลงโทษแก่ผู้ที่ล่วงพระราชอาชญาแผ่นดินและระงับพิพาทของราษฎร ให้ได้รับยุตติธรรมเสมอหน้า (๙) กระทรวงธรรมการ มีหน้าที่ปฏิบัติราชการที่เกี่ยวกับพระศาสนา บัญชาการกรมสังฆกิจการ จัดการศึกษาการพยาบาลและพิพิธภัณฑ์ (๑๐) กระทรวงโยธาธิการ ดูการนวกรรมคือการก่อสร้างต่าง ๆ ทำทางรถไฟและ

จัดไปรษณีย์โทรเลข อนึ่งได้ทรงเลือกพระราชวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้มีปรีชาสามารถตั้งเป็นองคมนตรีมีหน้าที่รับราชการบางอย่างที่โปรดให้ทำ และเป็นรัฐมนตรี มีหน้าที่ไว้ประชุมทำกฎหมาย แต่สองพวกนี้ต้องเรียกเข้าประชุมฉะเพาะเมื่อมีราชการที่โปรดให้ปรึกษา อนึ่งได้ทรงแก้ไขวิธีปกครองหัวเมืองในพระราชอาณาจักรรวมหลายหัวเมืองเข้าจัดเป็นมณฑลหนึ่ง ทรงตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลให้เป็นผู้สำเร็จราชการมณฑล มีหน้าที่เป็นผู้ต่างตัวเสนาบดีเจ้ากระทรวง ดูแลบังคับบัญชาหัวเมืองที่รวมอยู่ในมณฑลทั่วไป ในหัวเมืองหนึ่งมีผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบ และแบ่งอาณาเขตต์เมืองออกเป็นอำเภอตำบลและหมู่บ้าน ตามสมควรแก่ความสะดวกแห่งการปกครอง มีเจ้าหน้าที่รักษาราชการทั่วทุกแห่ง

ส่วนพระราชประเพณี ขนบธรรมเนียมที่ยังไม่ล่วงเวลาก็ได้ทรงรักษาให้คงอยู่ตามที่ไม่เลิกถอน ที่ล่วงเวลาเสียแล้วก็ได้ทรงผ่อนปรนแก้ไขเปลี่ยนแปลงไปตามควร และตั้งแต่งขึ้นใหม่ให้ต้องแก่เวลา ข้อที่ควรยกขึ้นพรรณนาในส่วนนี้ คือทรงตั้งพระราชประเพณีมีมกุฎราชกุมารเป็นรัชชทายาท แทนตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพื่อกันความสับสนไม่เรียบร้อย

ซึ่งเป็นเหตุก่อการหยุกหยิกในพระบรมราชวงศ์ ดังที่เคยมีมาในปางหลังเสีย ก่อนแต่นี้พระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการต้องหมอบเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงพระราชดำริเห็นเป็นการยากแก่ผู้เฝ้าอยู่นานเป็นการตรากตรำในอันใช่ที่ อันธรรมเนียมเช่นนี้ หากจะใช้ในเวลาพระราชอาณาจักรยังไม่ราบคาบก็ทำเนา แต่ในบัดนี้จะใช้ธรรมเนียมเคารพอย่างอื่นแทนก็ยังได้ ไม่ต้องต่ำต้อยเป็นที่น่าอดสู แก่ชาติที่ไม่ได้ใช้หมอบกรานในเวลาที่เข้าสมาคมด้วยกัน จึ่งพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการยืนเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท และพระราชทานอาสนะให้นั่ง ไม่ต้องหมอบเฝ้าดังในกาลก่อน และทรงจัดเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ที่ได้สร้างขึ้นในแผ่นดินก่อนให้เป็นระเบียบดีขึ้น และทรงสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่ด้วย ทั้งเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ทั้งเหรียญต่าง ๆ ใช้เป็นของพระราชทานสำหรับประดับเป็นเกียรติยศในราชการ อนึ่งแต่ครั้งโบราณมายังใช้ศุภมาสนับกาลสมัยโดยจันทรคติ ในหนังสือเอกสารและบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ยังหาเป็นระเบียบแน่นอนมั่นคงไม่ ยากที่จะคำนวณกาลในปางหลังได้ถ้วนถี่ ในเวลานี้ไม่เหมาะแก่ธุระของมหาชน จึ่งโปรดให้ใช้วิธีกำหนดนับศุภมาสโดยสุริยคติ

ในราชการทั่วไป เว้นไว้แต่กำหนดวันพระราชพิธี ซึ่งควรทำตามดิถีจันทรคติโดยโบราณจารีตรอันยังไม่กิดแก่เวลา อนึ่งการเก็บภาษีอากรของแผ่นดิน แต่ก่อนเป็นภาษีผูกขาดขึ้นในกระทรวงและกรมต่าง ๆ ย่อมคั่งค้างและป่าไปโดยทางอ้อมบ้างโดยทางตรงบ้าง ผู้จะได้รับพระราชทานก็หาได้เต็มจำนวนไม่ เงินแผ่นดินไม่ใคร่พอใช้ราชการ ได้ทรงพระราชดำริแก้ไขโดยเด็ดเดี่ยว ไม่ปล่อยให้เป็นไปในอำนาจของบุทคล จัดการวางแบบแผนมาโดยลำดับ มีวิธีรับและจ่ายเป็นหลักฐานมั่นคง รวมพระราชทรัพย์มาจับจ่ายในพระราชวงศ์และราชการแผ่นดินทวีขึ้นโดยลำดับปี ภายหลังได้โปรดให้เลิกภาษีภายนอกอันเป็นความลำบากแก่ราษฎร และยกเลิกบ่อนเบี้ยซึ่งเป็นทางให้คนประพฤติชั่วลงทุกปี จนถึงเลิกได้ขาดในหัวเมืองทั้งปวง เลิกวิธีผูกขาดทำเป็นของหลวงเก็บเองก็มีหลาย เทียบกับรายที่ควรจะขาดจำนวนเงินแผ่นดิน ก็จัดว่ามีส่วนได้ยังมาก ตามงบปีหลังถึงเกือบห้าสิบหกล้านบาท และยังทรงพระราชดำริขึ้นด้วยพระองค์เอง ในที่จะทำให้เป็นเยี่ยงอย่างไว้ณภายหน้า ได้ทรงลดพระราชานุภาพในอันจะเรียกเงินแผ่นดินใช้ราชการส่วนพระองค์ได้ไม่มีประมาณ ทรงจำกัดเงินที่สำหรับจะใช้ราชการ

ในพระองค์ และที่จะพระราชทานพระราชวงศ์ และใช้ราชการในกระทรวงวังเป็นประมาณยืน ไม่ทวีขึ้นตามส่วนร้อยอย่างแต่ก่อน เงินนอกจากนั้นใช้จ่ายในราชการแผ่นดินทั้งสิ้น จึ่งได้มีเงินแผ่นดินพอจ่ายราชการที่ต้องจัดทวีขึ้นทุกปีเป็นลำดับมา การพระคลังนับว่าถึงความมั่งคั่งสมบูรณ์ ไม่เคยมีในปางหลัง

ยังการพระศาสนาก็ได้ทรงทำนุบำรุงตามพระราชประเพณี มีข้อที่ควรยกขึ้นพรรณนาเป็นพิเศษ คือเมื่อปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ หรือ ร.ศ. ๙๒ ทรงพระราชศรัทธากอปรด้วยพระราชอุตสาหะเสด็จออกอุปสมบทเป็นพระภิกษุสืบอายุพระพุทธศาสนาทรงบำเพ็ญพระเนกขัมมบารมีอยู่เพียงกาล ปลุกความชื่นบานแห่งพุทธศาสนิกชนทุกจำพวกให้นิยมในพระบารมี ได้ทรงสร้างพระบาลีไตรปิฎกพิมพ์ถึงพันจบ โปรดให้จัดการสอบไล่พระปริยัติธรรมเป็นการประจำปีไป จัดการปกครองสังฆมณฑลในพระราชอาณาจักรให้เป็นระเบียบอันดี นอกจากนี้ยังได้ทรงสร้างทรงปฏิสังขรณ์พระอารามเป็นหลายวัด ที่จัดว่าเป็นสำคัญควรระบุชื่อคือ วัดราชบพิธ วัดเบญจมบพิตร วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ วัดเทพศิรินทราวาส เหล่านี้เป็นวัดเกิดขึ้นใหม่ในแผ่นดินปัจจุบัน

ยังมีพระราชจรรยาอย่างอื่นอีกเป็นอันมาก ยากที่จะวิสัชชนาให้สิ้นสุด. เมื่อกล่าวโดยยุตติกนัย พระราชกิจทั้งปวงที่ได้ทรงจัดขึ้นแล้ว ทรงตรวจตรารักษาให้เป็นไปโดยระบอบ ทรงสอดส่องเลือกหากรณีย์ที่ชอบแล้วประดิษฐ์ขึ้นไว้ เสด็จพระราชดำเนินในประเทศนอกประเทศ ในเขตต์บุรทิศนี้ตลอดถึงด้าวยุโรปที่สุดเหนือ เพื่อจะได้ทอดพระเนตรเหตุการณ์นั้น ๆ ด้วยพระองค์เอง เป็นเครื่องอุดหนุนพระราชดำริในอันทรงบำเพ็ญราชธรรมให้ไพบูลย์

ส่วนการค้าขายกับต่างประเทศในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ย่อมทวีขึ้นโดยลำดับ ในปีแรกเสด็จผ่านพิภพมีเรือค้าขายเข้าออกประมาณสามร้อยเศษ ในระหว่างสี่สิบปีมีจำนวนถึงเจ็ดร้อยลำเศษ เป็นอันมากกว่าเก่าเกินสองเท่าโดยนับลำ เมื่อคิดถัวระวางเรือที่จุสินค้าโดยน้ำหนักให้เสมอภาคกัน ครั้งก่อนลำหนึ่งจุเพียงสี่ร้อยตันเศษ ในศกหลังลำหนึ่งจุถึงเก้าร้อยตันเศษคงเป็นเรือใหญ่กว่าแต่ก่อนเกินสองเท่า ราคาสินค้าเข้ามาน้อยกว่าราคาสินค้าออกไป มีเงินเข้าในพระราชอาณาจักรเจริญโดยลำดับมา แต่แรกสองล้านบาทเศษ แม้ในบัดนี้ความต้องการอดิเรกสุขของประชาชน ทวีขึ้นตามความสมบูรณ์ของบ้านเมือง

ถึงอย่างนั้นในศกหลังก็ยังถึงยี่สิบห้าล้านบาทเศษมากกว่าเก่าเป็นหลายเท่า พระราชอาณาจักรมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยรัฐสมบัติพ้นที่จะพรรณนา

นอกจากพระราชจรรยาที่ได้ทรงบำเพ็ญโดยฐานเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ยังทรงพระเมตตาปราณีสนิทสนมกับพระราชวงศานุวงศ์เสวกามาตย์ ตลอดลงไปถึงราษฎรสามัญโดยฉันเป็นมิตร จะพึงเห็นได้ในกิจการนั้น ๆ เป็นต้นว่าในการบำเพ็ญพระราชกุศลและในงานนักษัตรฤกษ์ ทรงชักโยงให้โดยเสด็จพร้อมเจ้าพร้อมข้า เป็นที่น่านิยมยินดี การณ์ดังนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า จึ่งเป็นที่รักที่นับถือของมหาชนทุกชั้นทั่วไป ควรแก่พระนามาภิไธยว่า ปิยมหาราช แท้จริง

ใช่ว่าจะสิ้นเชิงก็หาไม่ ยังมีสิ่งแสดงให้ปรากฏว่าสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบุญญาธิการอีกเป็นอนันต์ เป็นต้นว่าได้ช้างสำคัญทั้งพลายพังถึงสิบสี่เชือก มากกว่าในหนหลัง ครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิและครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งได้พระนามาภิไธยเฉลิมพระเกียรติยศว่าพระเจ้าช้างเผือก ก็ไม่เท่าถึง ยังสิ่งซึ่งแปลกประหลาดนานาไม่เคยมีในกาลก่อน มามีขึ้นในรัชกาลนี้ก็มากหลายพ้นที่จะ

พรรณนา ยังมหาชนให้ได้อดิเรกสุขทั่วกัน ความสมบูรณ์แห่งพระราชอาณาจักรนี้ เพราะพระบารมีบันดาล ก็ปานกันกับความรุ่งเรืองแห่งสุขาวดีโลกธาตุ อันสำเร็จด้วยอำนาจพระอมิตาภพุทธเจ้า ที่แสดงไว้ในบางปกรณ์แห่งนิกายฝ่ายอุดรทิศ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จอวตารมาสู่สยามพิภพพอเหมาะแก่สมัย ราวกับเรื่องพระปฐมสมโพธิว่าเหล่าเทวดาสันนิษฐานเห็นเป็นเวลา จึงพร้อมกันไปทูลอาราธนาพระโพธิสัตว์ เพื่อจุติจากดุสิตพิภพ มาอุบัติในมนุษยโลกและยังสัตวนิกรผู้มีอุปนิสสัยให้ข้ามพ้นจากโอฆสงสารฉะนั้น แม้สมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้าทรงพระปัญญาลึกล้ำเล็งเห็นกาลไกลก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น พระองค์ทรงเจริญพระชนมายุแล้วก็มีรัชกาลไปไม่ได้ถึงไหน การปกครองพระราชอาณาจักรที่ทรงจัดแก้ไขนั้น ก็พอประทังไปได้ชั่วเวลา กาลล่วงมาถึงแผ่นดินปัจจุบัน ความเป็นไปของบ้านเมืองในทิศนี้เปลี่ยนแปลงหนักขึ้นทุกที การปกครองก็จำเป็นจะจัดให้เป็นระเบียบมั่นคงทัดเทียมตามกัน สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระสติปัญญามั่นในพระราโชบายประกอบด้วยพระวิริยะอันกล้า ก็สามารถ

ทรงปกครองป้องกันพระราชอาณาจักรให้เกษมสวัสดิ์ ในสมัยที่นครใกล้เคียงเกิดอุปัทวะล่มจมตกอยู่ในอำนาจของชาติอื่นไม่มีเหลือ ซ้ำทรงทำนุบำรุงให้เจริญมั่งคั่งสมบูรณ์สงบราบคาบ ประชาชนได้อยู่เย็นเป็นสุขปราศจากทุกข์ปราศจากภัย เพิ่มพูนพระบารมีกฤดาภินิหาร และพระเกียรติยศเดชานุภาพแห่งพระบรมราชวงศ์ให้เจริญยั่งยืนสืบมา สมด้วยคำในพุทธนิพนธคาถาว่า

อุฏฺฐานวโต สติมโต สุจิกมฺมสฺส นิสมฺมการิโน
สญฺญตสฺส จ ธมฺมชีวิโน อปฺปมตฺตสฺส ยโสภิวฑฺฒติ

ดังนี้ มีความว่า เมื่อกุลบุตรมีความหมั่นไม่อยู่เฉยมีสติตริรอบคอบ ประกอบแต่กรรมที่สะอาดปราศจากโทษ มีปกติใคร่ครวญให้ตระหนักก่อนแล้วจึงทำ คอยระวังความเสียหาย เลี้ยงชีพโดยอุบายอันเป็นธรรม ไม่เลินเล่อในกิจการ ยศคือความเป็นอิสสระ ความมีเกียรติ ความมีบริวาร ย่อมเจริญยิ่งขึ้นไป

ตระกูลตลอดถึงบ้านเมืองจะรุ่งเรืองก็เพราะอาศัยท่านผู้ทรงคุณสมบัติเช่นนี้เป็นที่ตั้ง เพราะยังประโยชน์ให้สำเร็จทั่วกัน เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสสรรเสริญความ

เกิดของท่านผู้เช่นนั้นว่า สปฺปุริโส ภิกฺขเว กุเล ชายมาโน พหุโน ชนสฺส อตฺถาย หิตาย สุขาย โหติ เป็นต้น ความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัปปุริสบุทคลเกิดมาในตระกูล ก็เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแห่งชนเป็นอันมาก ทั้งมารดาบิดาบุตรภรรยา พวกบุรุษผู้เป็นทาสเป็นผู้ทำงาน มิตรอมาตย์สมณพราหมณ์ทั่วไป เหมือนมหาเมฆยังข้าวกล้าให้สำเร็จทั่วกันเป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมากฉะนั้น

ด้วยอำนาจราชธรรมส่วนรัฐาภิปาลโนบายสำเร็จเป็นประโยคสมบัติ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จสถิตย์ยั่งยืนในราชมไหศวรรยาธิปัตย์โดยสวัสดิภาพในบัดนี้ได้ ๔๐ ปีบริบูรณ์ คุณธรรมความดีย่อมอุปถัมภ์มนุษยนิกร ให้เจริญชนมายุสุขสถาพรไม่ตกต่ำ สมด้วยคำประพันธ์พุทธภาษิตในธรรมกถาพระธรรมบท พระคันถรจนาจารย์ชักมากล่าวในท้องเรื่องอัครสาวกบรรพชาว่า ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ ธรรมนั้นแลย่อมรักษาบุทคลผู้มีปกติประพฤติธรรม ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ ธรรมที่บุทคลประพฤติดีแล้วย่อมนำมาซึ่งสุข เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ ความได้ซึ่งสุขนี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี บุทคล

ที่มีปกติประพฤติธรรมย่อมจะไม่ต้องไปสู่คติอันชั่วทราม ดังนี้

ก็และศัพท์ว่าธรรมนี้ มีความจะพึงพรรณนาได้หลายกระบวน แต่ที่ควรถวายวิสัชชนาในที่นี้ ธรรมมีสองประการ คือบุรพการ ความทำอุปการก่อนหนึ่ง ปฏิการ ความทำตอบแทนอุปการหนึ่ง บุรพการเป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ซึ่งเป็นที่พึ่งของผู้น้อย ปฏิการเป็นหน้าที่ของผู้น้อยซึ่งพำนักท่าน แสดงโดยบุคคลาธิษฐาน ชนสี่คู่คือมารดาบิดากับบุตรคู่หนึ่ง อาจารย์กับศิษย์คู่หนึ่ง พระราชากับราษฎรคู่หนึ่ง พระศาสดากับศาสนิกบริษัทคู่หนึ่ง ต่างได้ประพฤติสมควรตามหน้าที่ของตนๆ ผู้ใหญ่ก็ได้ชื่อว่าเป็นบุรพการี ผู้น้อยก็ได้ชื่อว่าเป็นคนกตัญญูกตเวที จัดว่าเป็นธรรมจารีผู้มีปกติประพฤติธรรมได้ คู่อันเศษจะยกไว้ จะพรรณนาฉะเพาะคู่พระราชากับราษฎร พระราชาผู้ทรงพระอารีรักพสกนิกร ตั้งพระองค์อยู่ในทศพิธราชธรรมจรรยา ก็จัดว่ามีพระคุณความดีเป็นส่วนอัตตสมบัติ แต่นั้นทรงบำเพ็ญจักรพรรดิวัตรและสังคหวัตถุ สงเคราะห์อาณาประชาชนทั่วไปทุกชั้น จัดว่าทรงพระคุณส่วนปรัตถจริยา เป็นธรรมิกราชาพระเจ้าทรงธรรมมิ่งมกุฎของราชอาณาจักร เป็นที่รักที่นับถือของชนนิกรทั่วหน้า เหมือนบิดาที่เป็นครูของบุตร

ฉะนั้น สมควรคำสรรเสริญว่าเป็นบุรพการีของราษฎร ฝ่ายพสกนิกรผู้รู้พระคุณ จงรักภักดีซื่อสัจ ประพฤติตนให้สมควรแก่เจ้าที่ดี จำพวกมีหน้าที่ตั้งอุตสาหปฏิบัติราชการให้เป็นผล จำพวกพลเมืองก็ตั้งอยู่ในความสงบ ประกอบการเลี้ยงชีพโดยธรรมสุจริต เฉลี่ยส่วนกำไรถวายเป็นราชพลีโดยทางเสียภาษีอากรด้วยความเต็มใจ ช่วยเป็นกำลังบำรุงพระราชอาณาจักรให้เจริญดังนี้ ชื่อว่ารักเจ้า ควรกล่าวว่าเป็นคนกตัญญูกตเวที รู้พระคุณและฉลองพระคุณท่าน พระราชาและราษฎรเช่นนี้ เป็นคู่ที่สมควรกัน พระคันถรจนาจารย์ยกขึ้นเป็นอุทาหรณ์ในข้อนี้ ธรรมนี้ย่อมรักษาธรรมจารี บุคคลผู้ประพฤติบริบูรณ์ตามหน้าที่ไม่บกพร่อง มิให้ต้องตกต่ำเลวทราม และให้ได้บรรลุความสุขความเจริญเป็นผลานิสงส์ ผู้ประพฤติธรรมมาปลงใจเห็นลงได้เมื่อใด ว่าตนได้ประพฤติธรรมสมควรตามหน้าที่ เมื่อนั้นก็จะมีกมลปราโมทย์ ได้เสวยสุขณภายในเป็นวิสัยของผู้มีปัญญา สมเด็จพระโลกนาถเจ้าผู้เป็นบุรพการีของพุทธบริษัท ก็ได้ตรัสเปล่งสุรสีหนาทแสดงความรู้สึกในพระทัยเช่นนั้นว่า

ยํ สตฺถารา กรณียํ สาวกานํ หิเตสินา
อนุกมฺปํ อุปาทาย สพฺพนฺตํ โว มยา กตํ

กิจใดอันพระศาสดาผู้เอ็นดูแสวงหาประโยชน์จะพึงทำ กิจนั้นอันเราถือความเอ็นดูเป็นที่ตั้งทำแล้วเพื่อท่านทั้งหลายทุกประการ

แต่นั้นจึงทรงชักชวนให้สมาทานในธรรมานุธรรมปฏิบัติต่อไป สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงประกอบด้วยคุณสมบัติในพระองค์ และทรงบำเพ็ญพระบารมีในทางปกครองพระราชอาณาจักร มีนัยดังรับพระราชทานพรรณนามาแล้วนั้น จัดว่าเป็นบุรพการีของราษฎรข้าขอบขัณฑสีมา เมื่อเสด็จดำรงราชสมบัติโดยควรรยาธิปัตย์ครบสี่สิบปีบริบูรณ์ สำรัชชกาลทั้งปวงในปางหลัง สมมติว่าเป็นรัชชมงคลกาล พระราชวงศานุวงศ์เสวกามาตย์ราชบริพารตลอดถึงชนสามัญ พร้อมกันสร้างพระบรมรูปแล้ว และเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ณที่สมควรเพื่อเชิดชูพระเกียรติคุณให้ปรากฏสืบไป เช่นนี้ก็นับเข้าในปฏิการเป็นหน้าที่ของผู้กตัญญูกตเวที ธรรมสองประการนี้ของคู่ใดยังเป็นไปกลมเกลียวกัน คู่นั้นย่อมถึงความเจริญไม่มีเสื่อมทราม สมกระแสความแห่งพระคาถา ซึ่งได้ชักมากล่าวแล้วในเบื้องต้น

พระราชกุศลบุญราศี ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญณอภิลักขิตสมัยพิเศษนี้ ทรงพระราชอุทิศแด่อารักขเทวดาและวัตถุเทวดาเป็นปัจจุปการกิจ ขอเทพเจ้าทั้งหลายจงมีไมตรีจิตต์รับอนุโมทนา ให้สำเร็จสุขสมบัติตามเทวาธิบายแล้ว จงอภิบาลด้วยเทวฤทธิ์ ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระเจริญด้วยพระบรมเดชานุภาพมีชัยทั่วทุกทิศ ขอหมู่โยธพลนิกายจงมีจิตต์ร่วมสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน มั่นคงในความสวามิภักดิ์เป็นกำลังรักษาพระราชอาณาจักรให้สงบราบคาบ ขอสรรพวัตถุอันเป็นเครื่องเจริญพระบรมเดชานุภาพจงเกิดมีพร้อมบริบูรณ์ ขอเสี้ยนศัตรูภายในภายนอกจงสาบศูนย์กลับร้ายเป็นดี ด้วยเดชะพระบารมีบันดาล

อนึ่งขออำนาจพระราชกุศลสมภารส่วนรัฐจรรยาที่ได้ทรงบำเพ็ญมาในสมัยนั้น ๆ จงอุปถัมภ์ด้วยบุญฤทธิ์ ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงเจริญด้วยพระสิริโสภาคย์จำรูญด้วยราชอิสสริยยศเกียรติคุณบุญญาธิการ ขอหมู่พระราชวงศานุวงศ์และเสวกามาตย์ราชบริพาร จงพร้อมพร้อมร่วมสมานฉันท์ ช่วยกันรับราชการฉลองพระเดชพระคุณด้วยความ

จงรักภักดีซื่อสัจสุจริต เป็นกำลังทำนุบำรุงพระราชอาณาจักรให้มั่งคั่งสมบูรณ์ ขอพระราชทรัพย์จงเกิดมีมากมูลไหลหลั่งถั่งมาทั่วทิศานุทิศ ทั้งภายในภายนอกไม่มีที่สุดลง ให้ได้ดำรงความเป็นชัตติยมหาศาลอย่ารู้เสื่อมทราม ขอประเทศที่เป็นราชสัมพันธมิตร จงมีน้ำใจอันงามปราศจากวิหิงสา มีความอารีเปรมฉันท์พลอยบันเทิงจิตต์ด้วย ช่วยนำราชลาภมาเพิ่มพูนพระบรมโพธิสมภาร

อนึ่งขออานุภาพพระรัตนตรัยจงคุ้มเกรงรักษาด้วยอิทธิฤทธิ์ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระเจริญด้วยพระพรสี่ประการ คือ อายุ ทรงพระชนม์ยืนยาว วณฺโณ มีพระฉวีวรรณผุดผ่องสดใสเป็นรูปสมบัติ สุขํ ได้ความผาสุกพระกรัชกายสบายพระราชหฤทัย พลํ ประกอบด้วยพระกำลังเข้มแข็ง และพระปฏิภานแคล่วคล่องว่องไว จงเสด็จสถิตเนานานในบรมราชสมบัติโดยสวัสดิภาพ ขอพระราชกุศลอันเป็นปัจจัยแห่งพระชนมสุขสถาพร จงมาสโมสรร่วมเป็นกำลังสะกัดกั้นสรรพอุปัทวันตราย อย่าให้มากล้ำกรายสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ ขอสรรพอิฐารมณ์ในภายนอกอันเกื้อกูลแก่ความเกษมสำราญ จงเกิดมีเนืองอนันต์ ขอ

สรรพโรคาพาธอันร้ายกาจเรื้อรังจุกจิก จงอย่าได้ช่องที่จะเกิดขึ้นบีฑาให้ระส่ำระสาย ขอผลแห่งสัตยาธิษฐานซึ่งอภิปรายนี้จงประสิทธิ แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทุกประการ

อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมํ ธมฺมมชฺฌคา
มหาสงฺฆํ ปโพเธสิ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุดแล้ว ยังสงฆ์หมู่ใหญ่ให้ตรัสรู้เบิกบานตื่นจากกิเลสนิทรา นี้จัดว่าพระรัตนตรัย คือวัตถุประเสริฐให้เกิดความยินดีสามประการ แม้ถึงจะต่างกันโดยวัตถุว่า พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆ ดังนี้ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นก็ชื่อว่าเป็นอันเดียวกันโดยอรรถ เพราะไม่แยกจากกันไปได้ พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรมก่อน แล้วสอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตาม พระธรรมนั้นพระสงฆ์ได้ทรงไว้ และพระสงฆ์เล่าก็เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า เนื่องเป็นอันเดียวกันฉะนี้ พระรัตนตรัยนี้บริสุทธิ์อุดมประเสริฐในโลก ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์อย่างยิ่งแก่ผู้เลื่อมใส แล้วใคร่ความบริสุทธิ์แก่ตนปฏิบัติอยู่โดยชอบ ความบริสุทธิ์จากกิเลสทั้งปวงเป็นความดับจากทุกข์ทั้งปวง พระนิพพานเป็นธรรมชาติศูนย์อย่างยิ่ง คือว่าง

จากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงนั้น ได้ชื่อว่าเป็นบรมสุข ด้วยสัจจวาจาภาษิตนี้ ขอความสวัสดีจงเกิดมีในกาลทุกเมื่อ ด้วยเดชานุภาพพระรัตนตรัยเป็นปฏิพาหโนบายกางกั้น ขออุปัทวันตรายและอุปสรรคคือข้อติดขัดทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้องพ้องพานซึ่งสยามรัฐมหาชนบทนี้ในการไหน ๆ จงบำราศไกลด้วยประการทั้งปวง ขอความเป็นผู้ไม่มีโรค ความสุขสำราญความเป็นผู้มีอายุยืนนาน และความบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งวิบุลผลนั้น ทั้งสุขโสมนัสสวัสดีในที่ทุกสถานจงเกิดมี จงเป็นไปแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า กับพระบรมราชวงศ์ ผู้ทรงอภิบาลสยามรัฐมหาชนบทนี้ ขอเทพเจ้าผู้สิงสถิตในสยามรัฐมณฑล ตั้งต้นแต่พระราชนิเวศน์ตลอดเขตต์รัชสีมา ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบูชาแล้วด้วยธรรมพลี และอามิษพลี จงตั้งไมตรีจิตต์อภิบาลรักษาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ากับรัฐมณฑล ด้วยนำเข้าไปใกล้ซึ่งอิฐวิบุลผล อันเป็นหิตานุหิตประโยชน์ และคอยป้องกันซึ่งสรรพโทษอันไม่เกื้อกูลแก่ความเจริญอย่าให้เกิดมี

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทํ ผลํ
เอตสฺมึ รตนตฺตยสฺมึ สมฺปสาทนเจตโส

ขอผลที่กล่าวนี้ จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ แต่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าผู้มีพระราชหฤทัย เลื่อมใสในพระรัตนตรัยนี้ สมพระบรมราชประสงค์ทุกประการเทอญ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

(คัดจากราชกิจจานุเบกษา)

ด้วยเหตุอันไม่ได้แลเห็นแต่ก่อนว่าจะมีในเวลาเร็วพลัน เป็นที่เศร้าโศกโทมนัสโศกาลัยอันยิ่งใหญ่สาหัส ในนิกรชนทุกหมู่เหล่าไม่เลือกหน้า ได้บังเกิดขึ้น พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรพระโรคธาตุพิการ มาแต่วันที่ ๑๖ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ พระโรคกลายไปทางพระวักกพิการ แพทย์ได้ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการหาคลายไม่ ถึงวันเสาร์ที่ ๒๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ เวลาสองยามสี่สิบห้านาที เสด็จสวรรคตณพระที่นั่งอัมพรสถานพระราชวังสวนดุสิต พระชนมพรรษา ๕๘ เสด็จดำรงสิริราชสมบัติมาได้ ๔๓ พรรษา วันในรัชชกาลนับแต่มูลพระบรมราชาภิเษก ๑๕๓๒๐ วัน

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมารผู้เป็นรัชชทายาทสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ ดำรงสิริราชสมบัติเป็น

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประทับในพระที่นั่งอัมพรสถาน พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่เป็นเสนาบดีและองคมนตรี มีพระราชดำรัสสั่งการสรงพระบรมศพ และเชิญไปประดิษฐานในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในวันรุ่งขึ้น

ครั้นวันที่ ๒๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ เจ้าพนักงานได้จัดการตกแต่งในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มุขตะวันออก ตั้งพระแท่นรองโต๊หมู่ เชิญพระพุทธรูปประจำพระชนมวารในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาประดิษฐานและตั้งเครื่องนมัสการ พระแท่นทรงกราบ เบื้องขวาซ้ายตั้งโต๊ะจีนลายคราม มุขตะวันตกตั้งแว่นฟ้าทองคำสามชั้น บนฐานพระบุพโพมีฐานเชียงกั้นพระฉากผูกพระสูตร มุขเหนือตั้งพระแท่นเป็นเตียงพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม ทางข้างผนังด้านตะวันออกด้านตะวันตกตรงกันเป็นสองเตียง และตั้งอาสน์สงฆ์ข้างผนังมุขตะวันออกเลี้ยวมาถึงมุขด้านเหนือ และที่ตรงหน้าพระฉากอีกอาสนะหนึ่ง สำหรับสดับปกรณ์ และผูกพระสูตรที่มุขเด็จหน้าพระที่นั่งไว้พร้อมเสร็จ

เวลาบ่ายสี่โมงเศษ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายน้ำสรง

พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี สรงพระบรมศพตามลำดับไป เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์กลองชะนะมโหระทึก เมื่อสรงเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานกรมพระภูษามาลา มีพระยาราชโกศา พระเทพาภรณ์เป็นต้น ถวายเครื่องทรงอย่างบรมขัตติยาธิราชเสร็จแล้ว เชิญประดิษฐานในพระลองเงินแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายพระมหากฐินทรงแล้ว เจ้ากรมพระตำรวจเชิญพระลองลงจากพระที่นั่งอัมพรสถาน ขึ้นพระเสลี่ยงหิวมาประดิษฐานบนพระที่นั่งสามคาน มีพระมหานพปฎลเศวตฉัตรกั้นตาลกั้น ทหารมหาดเล็กที่ตั้งแถวอยู่ในสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งอัมพรสถานพร้อมด้วยแตรวง ถวายวันทยาวุธบรรเลงเพลงแตรสรรเสริญพระบารมี เจ้าพนักงานประกอบพระโกศทองใหญ่เสร็จแล้ว พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าดิลกนพรัฐพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าสุริยงค์ประยุรพันธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฉลองพระองค์ครุยขึ้นประคองพระโกศคู่เคียงเข้าประจำที่ขวาซ้ายข้างละแปด คือ คู่ที่หนึ่งนายพลโท เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกับนายพลโท พระยาสุรเสนาสมุหราชองครักษ์ คู่ที่สองพระยาวรพงศ์พิพัฒน์กับพระยาบุรุษ

รัตนราชพัสดุ คู่ที่สามนายพลโท พระยาสีหราชเดโชชัย กับนายพลตรี พระยาประสิทธิศัสตรการ คู่ที่สี่ พระยาอนุรักษ์ราชมนเทียรกับพระยาบำเรอภักดิ์ คู่ที่ห้า พระยาอนุชิตชาญชัยกับพระยาอภัยรณฤทธิ์ คู่ที่หกพระยาราชสงครามกับพระยาสามภพพ่าย คู่ที่เจ็ดพระยานรฤทธิ์ราชหัชกับพระยาศิริสัตย์สถิตย์ คู่ที่แปดพระยาเวียงในนฤบาลกับพระยาศุภกรบรรณสาร พร้อมด้วยกระบวนแห่ทหารบกไปข้างหน้า ตำรวจมหาดเล็กเดินเป็นสี่สาย กลองชะนะทองยี่สิบ กลองชะนะเงินยี่สิบ กลองชะนะแดงลายทองแปดสิบ จ่าปี่สอง จ่ากลองสอง แตรงอนสิบหก แตรฝรั่งสิบสอง สังข์สอง เครื่องสูงชุมสายบังแทรกหักทองขวางหน้าหลังสองสำรับ มหาดเล็กอินทร์พรหมเชิญพุ่มต้นไม้ทองเงิน พระกลด บังสูรย์ พัดโบก มหาดเล็กเชิญพระแสงหว่างเครื่อง หน้าหก หลังสี่ มหาดเล็กเชิญเครื่องราชูปโภคเดินหลังพระที่นั่ง นาลิวันสยายผมแปดเดินหลังเครื่องสูง เวลาทุ่มหนึ่ง เดินกระบวน แต่หน้าพระที่นั่งอัมพรสถาน มาตามถนนข้างพระที่นั่งสีตลาภิรมย์ เลี้ยวมาทางถนนข้างพระที่นั่งอนันตสมาคม เลี้ยวออกประตูหน้าพระที่นั่ง ออกหน้าพระลานพระราชวังสวนดุสิต สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องเต็มยศทหารมหาด

เด็กทรงพันผ้าดำทุกข์เครื่องราชอิสสริยาภรณ์ ทรงพระราชดำเนินตามกระบวนพระบรมศพต่อท้ายเครื่องสูง มีนายทหารเชิญธงบรมราชธวัชตามเสด็จ ต่อมาพระบรมวงศานุวงศ์ทรงเครื่องเต็มยศบ้าง ทรงเครื่องผ้าทรงขาวบ้าง ประดับเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ตามพระบรมศพ ทหารมหาดเล็กเดินแซงข้างละสองแถวต่อพระบรมวงศานุวงศ์ในระหว่างกลาง พนักงานกรมม้าจูงม้าพระที่นั่งสี่ม้า แล้วถึงข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายทหารพลเรือนแต่งเต็มยศพันแขนดำ เดินตามพระบรมศพเป็นอันมาก ทหารเรืออยู่ท้ายกระบวน มาตามถนนราชดำเนินข้ามสะพานมัฆวานรังสรรค์ สะพานผ่านฟ้าลีลาศ สะพานผ่านพิภพลีลา มาเลี้ยวหน้าพระลาน เลี้ยวเข้าประตูวิเศษชัยศรี ทหารกระบวนหน้ามาถึงพระบรมมหาราชวัง เข้าแถวกระทำวันทยาวุธเป่าเพลงแตรสรรเสริญพระบารมีแล้ว ทหารที่ยืนรายข้างทางกลับหันปลายกระบอกปืนลงวางกับพื้น ตลอดมาถึงหน้าประตูพิมานชัยศรี กระบวนตั้งแต่ตำรวจมหาดเล็กเข้าในประตูพิมานชัยศรี เลี้ยวไปทางหน้าห้องกรมพระอาลักษณ์เข้าในชาลาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทางช่องกำแพงที่รื้อเปิดออก หยุดหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เจ้าพนักงานเชิญพระโกศ

เสด็จขึ้นพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เข้าในพระฉากมุขตะวันตก เชิญประดิษฐานบนแว่นฟ้าทองคำภายใต้พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร แวดล้อมด้วยเครื่องสูงชุมสายบังแทรกต้นไม้ทองเงิน และตั้งเครื่องราชูปโภคเครื่องนมัสการ ในเวลานั้นนางร้องไห้ร้องอยู่ในพระฉากมุขด้านใต้ เมื่อประดิษฐานพระลองประกอบพระโกศเสร็จแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตร และโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดผ้าไตรผ้าขาวพับต่อไปรวมไตรร้อยยี่สิบไตร ผ้าขาวพับสองร้อยสี่สิบพับ พระสงฆ์สดับปกรณ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวชิรญาณวโรรสเป็นประธาน แล้วถวายอนุโมทนาเสร็จแล้ว เวลาห้าทุ่มเศษสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับแรม ณพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง ส่วนที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทมีพระสงฆ์สวดพระอภิธรรมทั้งกลางคืนกลางวัน รับพระราชทานฉันเช้าสามสิบสองรูป เพลสิบหกรูป

อนึ่ง เมื่อเวลาถวายน้ำสรงพระบรมศพ แต่เวลาบ่ายสี่โมงเศษนั้น กรมทหารบกทหารเรือยิงปืนใหญ่ถวายคำนับทุกนาที

ตลอดมาจนเชิญพระบรมศพเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ประดิษฐานบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเสร็จแล้วเวลาสี่ทุ่มเศษ จึงหยุดยิงปืนใหญ่

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์
นายสนั่น ตันบุญยืน เจ้าของ และผู้พิมพ์โฆษณา
พ.ศ. ๒๔๘๓